

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΛ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Ο EDMUND HUSSERL ΚΑΙ Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*

Όσοτε τὸ φαινόμενο τῆς ὑπερβατικότητας (transcendentalitas) ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς συνειδήσεως. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ παρουσίαση τῶν ὑπερβατικῶν περιεχομένων ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ συνείδηση δὲν γίνεται μηχανικὰ καὶ αὐτόματα, ἀλλὰ συμμετέχει στὴ συγκρότησή τους καὶ ἡ συνείδηση μὲ τις «νοήσεις» τῆς. Μελετώντας πλατύτερα τὴν ὕψη τῆς συνειδησιακῆς ροῆς εἶχαμε ἐξακριβώσει ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐμφανίζεται ὡς σύνολο ἀπὸ νοήσεις - cogitationes. Ἡ συνείδηση λοιπὸν, ὡς δημιουργικὴ αὐτενεργὸς ἐπεξεργασία δεδομένων, συνεργεῖ γιὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἐμπρὸς τῆς ἓνα σύνολο ἀπὸ νοηματικὰ περιεχόμενα «νοήματα». Εἶναι δυνατόν, προσθέτει ὁ Husserl, νὰ μελετήσωμε τὴ συνειδησιακὴ διαδικασία, δυνάμει τῆς ὁποίας συγκροτεῖται μέσα στὴ συνείδηση ὁποιοδήποτε περιεχόμενο, καὶ νὰ καθορίσωμε περιγραφικὰ τὴ λειτουργικὴ τῆς μορφή. Ἔτσι στὴν ἀρμοδιότητα τῆς φαινομενολογίας περιέρχονται εὐρύτατα προβλήματα ἀναφερόμενα στὴ μελέτη τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο δυνάμει ἐνεργημάτων ἀναφορικῶν συγκροτοῦνται ὡς συνειδησιακὰ περιεχόμενα τὰ ὑλικά ἀντικείμενα, τὸ κοσμικὸ σύμπαν, οἱ συμβιωτικὲς κοινότητες, ὁ κόσμος τῶν ἀντικειμενικοποιήσεων τῆς ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργητικότητας. Δὲν πρόκειται γιὰ ἔρευνα πού προτίθεται νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἔγχρονη ἱστορικὴ γένεση, ἀλλὰ ἡ πρόθεσή μας ὡς φαινομενολόγων εἶναι νὰ ἀποκαλύψωμε μὲ ποιὲς λειτουργικὲς μορφές ἐργάζεται ἡ συνείδηση γιὰ τὸν ἀπαρτισμὸ τῶν νοηματικῶν ἀντικειμενικότητων πού ἀναφέραμε. Πρόκειται γιὰ μιὰ λειτουργικὴ ἀνάλυση τῆς συνειδήσεως πού σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ ἐξακριβώσῃ τὴ διαδικασία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία παρέχεται νόημα στὰ δεδομένα ὅσα ἐπεξεργάζεται ἡ συνείδηση μὲ τὴ νοητικὴ τῆς αὐτενεργεία. Νὰ μελετηθῇ τὸ γεγονός τῆς παροχῆς νοήματος (Sinngebung) στὰ ὑπερβατικὰ δεδομένα ἀντλούμενου ἀπὸ ὑποκειμενικὲς πηγές.

Η ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ

Τὰ τελευταῖα συμπεράσματα κάνουν ὁρατὴ τὴν ἔκταση πού ἐπῆραν οἱ φαινομενο-

* Συνέχεια ἀπ' τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

λογικὲς διερευνήσεις. Ἀρχικὰ παρουσιάστηκε ἡ φαινομενολογία ὡς περιγραφικὴ ἔρευνα τῶν συνειδησιακῶν βιωμάτων, ἓνα εἶδος περιγραφικῆς ψυχολογίας. Ἐπειτα οἱ ἔρευνες τῆς ἐπῆραν ὄντολογικὴ σημασία, γιὰτί ὄχι μόνον ἔκαναν φανερὴ τὴν ὕψη τῆς συνειδησιακῆς ροῆς, ἀλλὰ διεπίστωσαν ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἡ μόνη ὄντολογικῶς ἀναμφίβολη βάση, ἡ μόνη πηγὴ ὄχι μόνο τῆς λογικῆς, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλης ἐνάργειας. Στὸ σημεῖο τοῦτο ἐσημειώσαμε τὴ συνάντησιν τοῦ Husserl μὲ τὸν Καρτέσιο. Ἐχοντας ἀνακαλύψει στερεὰ βάση ὁ Husserl προχωρεῖ σὲ εὐρύτερη ἔρευνα πού θέτει ὡς σκοπὸ τῆς τὸ τολμηρὸ ἐγχείρημα νὰ ἐξηγήσῃ τὸ σύνολο τῆς δεδομένης πραγματικότητας ἀφορμώμενη ἀπὸ ὑποκειμενικὲς πηγές. Ὁ κόσμος θὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἔργο πού ἔχει ἀποδώσει ἡ λειτουργία τῶν ὑποκειμενικῶν νοήσεων. Δὲν ἔμεινε λοιπὸν ὁ Husserl στὸ στάδιο τῆς περιγραφικῆς καὶ γενικευμένης φαινομενολογίας, ἀλλὰ ἐπροχώρησε στὴ συγκρότησιν τῆς ὑπερβατικῆς φαινομενολογίας.

Τὸν ὄρο ὑπερβατικὸς (transcendentalis) τὸν ἐχρησιμοποίησε ὁ Husserl μὲ τὴ σημασία πού εἶχε πάρει στὴν καντιανὴ σχολή. Κατὰ τὸν Kant ὑπερβατικὴ λέγεται κάθε θεώρηση πού μελετώντας τις μορφές καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς γνώσεως λαμβάνει ὑπ' ὄψιν πρωταρχικὰ τὴ συμβολὴ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν Husserl ἡ συνείδηση συμμετέχει στὴ συγκρότησιν τοῦ γνωσιολογικοῦ ἀντικειμένου, ὅλες οἱ φαινομενολογικὲς διερευνήσεις χαρακτηρίζονται ὡς ὑπερβατικὲς, δηλαδὴ ἀναφέρονται στὶς ὑποκειμενικὲς συνειδησιακὲς λειτουργίες πού προϋποτίθενται γιὰ νὰ ἐμφανισθοῦν μέσα στὰ βιώματα τὰ ἀντικείμενα ὡς νοήματα.

Τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του τὴν εἶχε ἀφιερώσει ὁ Husserl ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τῆς ὑπερβατικῆς φαινομενολογίας. Δὲν μᾶς ἔδωκε ὅμως δημοσιεύματα πού νὰ ἀναφέρονται στὸ σύνολο τῶν πορισμάτων του, ἀλλὰ μόνον τμηματικὲς ἀνακοινώσεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς πρωτεύουσα θέση κατέχει τὸ στὴ γαλλικὴ ἐκδοδομένο κατὰ τὰ 1931 ἔργο του «Καρτεσιανὲς μελέτες» *Meditations Cartesiennes*. Δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ ἐπιλυθοῦν προβλήματα μὲ τόσο μεγάλη εὐρύτητα. Ἐπρόκειτο νὰ

διευρυνθή η φαινομενολογία κατά το πρότυπο της Πλατωνικής Διαλεκτικής και να γίνη «Πρώτη φιλοσοφία» Ικανή να δώσει λόγο για το σύνολο, του όντος. Η επιτέλεση ενός τέτοιου σκοπού δεν είχε απασχολήσει μόνο τον Αριστοτέλη αλλά και τον Leibniz, όταν έσχεδιάζε την περίφημη «γενική μάθηση» «Mathesis Universalis» ως επιστήμη της ανθρωπίνης πανσοφίας. Ο Husserl έχοντας επίγνωση των δυσχερειών ωμολογούσε ότι η λύση όλων των φαινομενολογικών προβλημάτων αποτελεί ιδεώδη επίδιωξη που μόνο μέσα σε μια άπειρη ιστορική εξέλιξη είναι πραγματοποιήσιμη.

Οι ανακοινώσεις που έδημοσιεύθηκαν από τον ίδιο το Husserl και τους όπαδούς του κατά τα τελευταία χρόνια άρκοyn για να μας δώσουν σε συνοπτικές γραμμές την πορεία της σκέψης του. "Όσο κι αν ξεκινούσε από βάση έγωλογική παίρνοντας ως άφετηρία του το καρτεσιανό Ego cogito, έγω νοώ, δεν έμενε κλεισμένος στη σφαίρα του απόλυτου έγω. Φυσικό ήταν να υποθέσει κανείς ότι αφού επήραμε ως άφετηρία τη συνείδηση στην κεκαθαυμένη υπερεμπειρική της μορφή, θα άνεγνωρίζαμε ως μοναδική αρχή το καθαρό υπεψυχολογικό έγω και θα επέφταμε στον απόλυτο έγωλογισμό του Fichte ή στο μοναδολογικό έγωλογισμό του Leibniz. Ο Fichte είχε αναγάγει το ούκ έγω στο έγω, είχε το έγω στη φιλοσοφία του απορροφήσει τα πάντα. Ξεκινώντας ο Fichte από το απόλυτο έγω δεν ήμπορούσε να αναγνωρίσει ένα «Σύ» Ισάξιο προς το έγω. Κατά τη μοναδολογία του Leibniz ο κόσμος απαρτίζεται από υποκειμενικές μονάδες που διαφέρουν ή μία από την άλλη ως προς το βαθμό της καθαρότητάς τους. Θεωρώντας ο Leibniz τις μονάδες του κλεισμένες στον έαυτό τους δεν ήμπορούσε να εξηγήσει την αλληλαδράνειά τους και γι' αυτό είχε δεχθή το δόγμα της προδιατεταγμένης άρμονίας, σύμφωνα με το όποιο οι έσωτερικές μεταβολές και η αυτοανάπτυξη κάθε μονάδας έχουν εκ των προτέρων αλληλοαρμονισθή από το Θεό. Ο Husserl όμως ξεπερνά τις δυσκολίες και των δύο συστημάτων με το να δίνει στη συνείδηση το χαρακτηριστικό της αναφορικότητας. Οι μονάδες του δεν μένουν κλεισμένες μέσα στον έαυτό τους, αλλά είναι πάντοτε έξω, έχουν πάντοτε ενώπιόν τους κάτι που δείχνεται ωςάν κάτι έτερογενές. Η αρχή της αναφορικότητας μας εύκολύνει για να αποκαταστήσουμε την έπαφή και αλληλοσυσχέτιση του μεμονωμένου υποκειμενικού έγω προς τα άλλα έγω, μαζί με τα όποια συναπαρτίζει κοινωνία. Κατά την υπερβατική φαινομενολογία δεν τίθεται πρώτα το έγω και έπειτα το σύ. Εύθως άμα τεθή το έγω, τίθεται ταυτόχρονα και το σύ. Δεν ήμπορεί να συγκροτηθή το έγω χωρίς διαρκή αναφορά προς το σύ και το ούκ έγω.

Το τελευταίο συμπέρασμα συνεπάγεται

και για τη θεμελίωση των ήθικων θεωριών σπουδαιότατες άκολουθίες. Συνήθως τα ήθικα συστήματα διαιρούνται σε έγωϊστικά και άλτρουϊστικά. Τα πρώτα ξεκινούν από τη θέση του έγω, τα δεύτερα από τη θέση του σύ. Κατά τους φαινομενολόγους ο έγωϊσμός και ο άλτρουϊσμός είναι στον ίδιο βαθμό λανθασμένες προκαταλήψεις. Κανένα από τα δύο στοιχεία δεν είναι το πρώτο. Έγωϊσμός χωρίς άλτρουϊσμό και άλτρουϊσμός χωρίς έγωϊσμό, φρονούν οι φαινομενολόγοι, δεν ήμπορεί να υπάρχουν. Έπειδή έχουν τεθή από την πρώτη αρχή το έγω και το σύ ταυτόχρονα, γίνεται δυνατή η σύγκριση της διυποκειμενικής κοινότητας.

Η ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Η φαινομενολογική αναγωγή είναι έφαρμόσιμη όχι μόνο επάνω στην άτομική έμπειρία αλλά θέμα της ήμπορούν να είναι τα βιώματα ενός άλλου έγω που μας παρουσιάζει ή αναφορικότητα της συνειδήσεώς μας. Ακόμη και ή κοινωνία, όπως την ζούμε μέσα στον όρίζοντα μιας διυποκειμενικής συνειδήσεως, υποβαλλόμενη στη φαινομενολογική αναγωγή αφήνει να αποκαλυφθή ο κοινός δεσμός που ένώνει τις άτομικές συνειδήσεις. "Όσο κι αν είναι αλήθεια ότι μέσα στο έγω μου ή διυποκειμενική αντικειμενικότητα δεν έμφανίζεται ωςάν κάτι δικό μου αποκλειστικά δεδομένο, όμως ή άπαρχή της θεμελιώσεως της έγκειται στην πρώτη έμπειρία δυνάμει της όποιας συγκροτείται το έγω. Ο διυποκειμενικός κόσμος άντλεί την αντικειμενικότητά του από το αρχικό ούκ έγω που το συναντάμε να άντικρίζη το δικό μας έγω. Το «σύ» και ή διυποκειμενική κοινότητα έμφανίζονται άναγκαστικά μέσα στον πρωταρχικό κόσμο του δικού μας έγω, ύστερα από αναφορικές τροποποιήσεις μέσα στην περιοχή του έγω. Από καθαρή φαινομενολογική άποψη, το «σύ» είναι μια τροποποίηση του δικού μου έγω, μια ξένη μονάδα που συγκροτείται παρουσιαζόμενη μέσα στη δική μου άτομική μονάδα. Το έγω μου θέτει επάνω στο ίδιο επίπεδο τον έαυτό μου καθώς και το «σύ». Η φαινομενολογική περιγραφή προχωρώντας ακόμη περισσότερο διαπιστώνει ότι μεταξύ του έγω και «σύ» υπάρχουν ένεργήματα που επιφέρουν συνεννόηση και βοηθούν για να συναπαρτισθή ή κοινότητα. Κάθε κοινότητα πρέπει να θεωρηθή ως πνευματική αντικειμενικότητα που παρουσιάζεται ως προσωπικότητα άνωτέρου βαθμού. Κατά βάθος είναι αντικειμενικότητα κατηγορικής μορφής, παίρνει δηλαδή ύπόσταση έφ' όσον τα μέλη που την συναπαρτίζουν έπιτελούν ένεργήματα κοινής μορφής, επάνω στα όποια έπικοδομείται ή ύπόστασή της. Ένα κράτος π. χ. δεν ύφίσταται αυτόματως κατά τον τρόπο που ύπάρχει ένα βουνό ή ένα ύλικό αντικείμενο, αλλά ή

υπόστασή του στηρίζεται επάνω σε ειδικής φύσεως ένεργήματα πραγματωνόμενα από τὰ μέλη που τὸ συναπαρτίζουν.

Όπως βλέπομε, ἡ φαινομενολογική έρευνα μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἰδοῦμε τὸ κοινωνικό φαινόμενο κατὰ τρόπο ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὶς ἀθροιστικές καὶ ὀργανικο-λογικές ἀντιλήψεις. Ἡ κοινότητα προβάλλεται μέσα σὲ προοπτικὸν ὀρίζοντα προβαλλόμενον ἀπὸ τὸ ἄτομο. Μέσα στὸν ὀρίζοντα τοῦτο τοποθετοῦνται τὰ ἄλλα ἄτομα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πάλι προβάλλεται ὁ ἴδιος προοπτικός ὀρίζοντας καὶ ἔτσι συναπαρτίζεται ἡ μία τῶν ὄλων περιεκτική διυποκειμενική κοινότητα.

Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ

Ὁ ἀνακαινισμὸς τῶν ἀντιλήψεων που προέρχεται ἀπὸ τὴ φαινομενολογική φιλοσοφία δὲν περιορίζεται μόνο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντικρίζομε τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία. Ἡ μέθοδός της ἀσκεῖ ἀνανεωτική ἐπίδραση καὶ επάνω σὲ σπουδαιότατους τομείς τῆς ἐπιστημολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς έρεύνης, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους θὰ περιορισθοῦμε νὰ ἀναφέρωμε τοὺς κυριώτερους.

Μία ἀπὸ τὶς ἐπιμονώτερες προσπάθειες τοῦ Husserl ἦταν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ μᾶς παρουσιάσῃ μίαν φιλοσοφία τῆς λογικῆς θεωρημένη ὡς μάθηση που ἐξετάζει τὰ συναφή μὲ τὴ θεμελίωση τῆς λογικῆς καὶ μαθηματικῆς προβλήματα. Οἱ λογικευόμενοι καὶ οἱ μαθηματικοὶ χρησιμοποιοῦν τὶς ἔννοιες τῆς τυπικῆς λογικῆς καὶ τῆς μαθηματικῆς χωρὶς νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς προελεύσεώς των καὶ χωρὶς νὰ κατανοοῦν τὸ βαθύτερό τους νόημα. Ὑποχρέωση ὁμῶς τοῦ ἀνθρώπου που φιλοσοφεῖ εἶναι νὰ έρευνῆσῃ κατὰ ποῖο τρόπο οἱ λογικῆς καὶ μαθηματικῆς ἔννοιες, οἱ κρίσεις, οἱ συλλογισμοί, τὰ σύνολα, τὰ εἶδη τῶν ἀριθμῶν καὶ μεγεθῶν καθὼς καὶ οἱ μεθοδολογικοὶ χειρισμοὶ ἀντλοῦν τὴν ὑπόστασή τους ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν ὑποκειμενικότητα. Πρέπει νὰ έρευνηθῆ ποιές εἶναι οἱ μορφές τῆς ὑποκειμενικῆς λειτουργίας που συγκροτεῖ ὄχι μόνο τὶς λογικῆς καὶ μαθηματικῆς ἔννοιες ἀλλὰ καὶ τὶς δύο αὐτῆς ἐπιστήμες θεωρημένες ὡς πλήρη νοήματος συστήματα. Οἱ σύγχρονοι ἐπιστήμονες ἐπαναπαύονται μόνο στὴ δημιουργική προέκταση τῆς θεωρητικῆς τεχνικῆς καὶ ζοῦν μέσα σὲ ἀφέλεια που εἶναι κατὰ ἓνα μόνο βαθμὸ ὑψωμένη πρὸς επάνω ἀπὸ τὴ δημῶδη κοινὴ ἀντίληψη. Γιὰ τὸν Husserl ἡ τοῦ εἶδους τούτου ἀμεριμνησία μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἔλλειψη τοῦ συναισθήματος τῆς εὐθύνης καὶ ἀποτελεῖ ἀδιάψευστη ἔνδειξη που μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα ἔχει περιπέσει σὲ ἐπικίνδυνη κρίση. Ἀντιμετωπίζοντας τὸ ἀνησυχαστικὸ τοῦτο γεγονός ὁ Husserl ἐθεώρησε καθῆκον του νὰ ἀποκαλύψῃ μὲ

τὶς έρευνές του τὸ ἔσχατο νόημα τοῦ θεωρητικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς παραδεδομένης λογικῆς καὶ μαθηματικῆς. Στὸ ἔργο του «Τυπική καὶ Ὑπερβατικὴ Λογική» συνώψισε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του καὶ διεσαφήνισε τὸ πρόβλημα που ἀφορᾷ τὴ θεμελίωση τῆς λογικῆς καὶ μαθηματικῆς. Ἡ σχετικὴ φαινομενολογική έρευνα ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ ξεκινώντας ἀπὸ δύο ἀντίστοιχες ἀπόψεις. Ἀπὸ τὴν τυπικὴ - ἀποφαντικὴ ἀποψη καὶ ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀντικειμενική. Ὅταν σταθοῦμε στὴν πρώτη, μένομε στὸ πεδίο τῆς καθαρῆς λογικῆς, ὅταν περάσωμε στὴ δεύτερη εἴμαστε πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς μαθηματικῆς. Τὸ σύνολο τῶν διερευνήσεων θὰ περάσῃ ἀπὸ τρία στάδια. Κατὰ τὸ πρῶτο θὰ έρευνηθοῦν οἱ σημασιολογικῆς κατηγορίες καὶ οἱ ἀντίστοιχὲς τους ἀντικειμενικῆς. Θὰ καθορισθῆ π. χ. ὅτι ἡ βασικὴ σημασιολογικὴ κατηγορία εἶναι ἡ ἔννοια τῆς προτάσεως θεωρημένης ὡς κρίσεως μὲ τὴν ὁποῖα ἀποφαινόμεθα γιὰ κάτι. Ἀντίστοιχη ἀντικειμενικὴ κατηγορία εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου θεωρημένου τυπολογικὰ χωρὶς περιεχόμενο ὅπως γίνεται στὴ μαθηματική. Κατὰ τὸ δεύτερο στάδιο μελετῶνται οἱ νόμοι καὶ τὰ θεωρητικὰ συστήματα που θεμελιώνονται επάνω σὲ τὶς βασικῆς κατηγορίες. Στὸ τρίτο στάδιο τὸ θέμα εἶναι νὰ εὑρεθοῦν ὅλες οἱ δυνατῆς μορφές τῶν θεωριῶν (δηλ. θεωρητικῶν συστημάτων). Ζητεῖται δηλαδή νὰ εὑρεθοῦν ὅλοι οἱ ἐκ τῶν προτέρων γενικώτατοι οὐσιαστικοὶ τύποι που ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ ὁποιοῦδήποτε θεωρητικοῦ ἐπιστημονικοῦ συστήματος, καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἐκ τῶν προτέρων δυνατῆς μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν συστημάτων συσχετίσεις. Ζητεῖται, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ γενικώτατη νομολογικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν ὁποῖα θὰ ἦταν δυνατό νὰ παραχθῆ κάθε ἄλλη μερικώτερη. Πρόκειται, ὅπως ἐσημειώσαμε καὶ στὰ προηγούμενα, γιὰ τὸ ἰδεῶδες που ἤθελε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Leibniz ἰδρύοντας τὴν *mathesis universalis*.

Γιὰ νὰ φέρωμε ἐποπτικὸ παράδειγμα τῶν έρευνῶν τοῦ τρίτου σταδίου λέμε ὅτι ἠμποροῦμε τὸ σύστημα τῆς εὐκλιδείου γεωμετρίας νὰ τὸ θεωρήσωμε ὡς μαθηματικὸ ἀντικείμενο καὶ νὰ τὸ ὀνομάσωμε «εὐκλίδειος χῶρος». Ἐπάνω στὸ ἔτσι θεωρημένο ἀντικείμενο εἶναι δυνατό νὰ ἐφαρμόσω παραλλακτικῆς ποικιλίας, γενικεύσεις καὶ ειδικεύσεις. Γενικεύοντας π. χ. μιλῶ γιὰ χῶρο διαστάσεων, γιὰ χῶρο τοῦ Ρίμαν ἢ τοῦ Λομπασέφσκι. Ἢμπορῶ νὰ ἀναζητήσω γενικώτερη θεωρητικὴ μορφή ἀπὸ τὴν ὁποῖα θὰ παράγονται ὅλες οἱ δυνατῆς ποικιλίες τῶν χῶρων, ἐνῶ σύγχρονα θὰ καθορίζονται καὶ οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τους. Πρὸς επάνω τοποθετεῖται γενικώτερη θεωρητικὴ μορφή που ἐπιζευγνύει τὴ σπουδὴ τῶν χῶρων μὲ τὴ σπουδὴ τῶν ἀριθμῶν καὶ «οὕτω καθεξῆς» ἔως τὴν ὕψιστη καὶ γενικώτατη νομολογικὴ ἐπιστήμη.

Οι έρευνες του Husserl διεσαφήνισαν το μεγάλο πρόβλημα που αναφέρεται στη θεμελίωση της μαθηματικής και στη διακρίβωση των σχέσεων της με τη λογική. Έδειξαν ότι μέσα στην ιδέα της γενικώτατης νομολογικής επιστήμης (*mathesis universalis*) συναντάται ή τυπική λογική με την τυπική μαθηματική. Αν θελήσουμε να διασαφηνίσουμε σύμφωνα με την αντίληψη της φαινομενολογικής σχολής το έσχατο νόημα της καθαρής τυπικής μαθηματικής θα είπουμε ότι είναι καθαρή ανάλυση με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη αντιφατικότητας και ότι το πρόβλημα της αλήθειας δεν αποτελεί θέμα της.

Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Η μελέτη μας θα ήταν έλλιπής, αν δεν έδιναμε συνοπτική ιδέα για τις έρευνες του Husserl τις αναφερόμενες στο πρόβλημα του χρόνου. Είναι γνωστό ότι η άνερευνηση του χρόνου έχει καταβασανίσει περισσότερο από κάθε άλλο πρόβλημα την ανθρώπινη σκέψη. Ιδιαίτερα κατά τη χριστιανική εποχή, με την έξαρση της παροδικότητας της ανθρωπίνης ζωής, η αναφερόμενη στη χρονικότητα προβληματική προωθήθηκε στην πρώτη γραμμή. Δεν ήμπορεί να σκεφθῆ ὁ ἄνθρωπος χωρίς συγκίνηση για τὸ χρόνο. Αἰσθάνεται ὅτι με τὴν ἀσταμάτητη ροή του πλησιάζει πρὸς τὸν τερματισμὸ τῆς ζωῆς του καὶ θὰ ἤθελε πολλές φορές νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἀσυγκράτητη χρονικὴ προχώρηση. Καὶ ὅμως ἀποβλέπομε κάποτε με στοργὴ πρὸς τὸ χρόνο πὸ ἔρχεται, ὅταν ἡ ἐλπίδα μᾶς λέῃ ὅτι θὰ ἐπιτελεσθῆ με τὴν πάροδο του κάτι πὸ ποθοῦμε. Στιγμές πάλι πὸ μᾶς παρέχουν εὐχάριστες ἐντυπώσεις θὰ ἠθέλαμε νὰ τις ἀκίνητοποιήσωμε, ἀποζητοῦμε τὴν ἀπολίθωσή τους, νὰ τις στήσωμε ἀπέναντί μας καὶ νὰ τις θεωροῦμε στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Γεγονότα πὸ μᾶς ἐπροκάλεσαν χαρὲς καὶ συγκινήσεις προσπαθοῦμε νὰ τὰ φέρωμε πάλι στὴν ἀμεση ἀντιμετώπιση. Προσπαθοῦμε νὰ τὰ ἀναδημιουργήσωμε με τὴν ἀνάμνηση. Πρέπει νὰ θεωρηθῆ σύμπτωμα πὸ δείχνει τὴν κοινὴ αἰσθαντικότητα ἀπέναντι στὸ σημειούμενο πρόβλημα τὸ ὅτι ἓνα φιλολογικὸ τάλαντο ἐξαιρετικῆς δυναμικότητος, ὁ Proust, παίρνει ὡς θέμα τοῦ φιλολογικοῦ του ἔργου τὴν προσπάθεια νὰ ἀναδημιουργήσῃ με φιλολογικὰ μέσα τὸ παρελθόν. Ὁ «ξανασυρρημένος χρόνος» ἦταν γι' αὐτὸν ἡ μεγαλύτερη νοσταλγία τῆς ψυχῆς του.

Τῆς νεώτερης φιλοσοφίας τὴ φυσιογνωμία τὴν καθορίζει ἡ τάση της νὰ λογαριασθῆ με τὸ πανάρχαιο τοῦτο πρόβλημα. Ὁ Kant εἶχε δώσει ἐξαιρετικὴ θέση στὴ χρονικότητα, θεωρώντας τὸ χρόνο ὡς προϋπόθεση πὸ συνοδεύει κάθε αἰσθησιακὴ ἀντίληψη. Εἶναι ἀκόμη ὁ χρόνος, ἐκεῖνος πὸ μεσολαβεῖ γιὰ νὰ παίρνουν συγκεκριμένη μορφή οἱ

κατηγορίες τοῦ νοῦ. Εἶναι κάτι τὸ μεσάζον μεταξύ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, τὸ διάμεσο μέσα στὸ ὁποῖο «σχηματίζεται» με τὴ βοήθεια τῆς ὑπερβατικῆς φαντασίας ἡ ἐποπτικὴ πραγματικότητα. Τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ὅμως αὐτῆς ὁ Kant δὲν τις ἀνέπτυξε εὐρύτερα. Περιωρίστηκε νὰ τις διατυπώσῃ περιληπτικὰ σὲ ἓνα δύσκολο καὶ σύντομο κεφάλαιο στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου» πὸ φέρει τὸν τίτλο «Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τῆς νοήσεως». Ὁ Bergson ἤρθε ἔπειτα γιὰ νὰ ὑψώσῃ τὴν ἐννοια τῆς πραγματικῆς διάρκειας (*Durée réelle*) σὲ μεταφυσικὴ κατηγορία. Τὴν οὐσία τοῦ ὄντος, εἶπε ὁ Γάλλος φιλόσοφος, τὴν ἀποτελεῖ ἡ πραγματικὴ διάρκεια. Με τὶς έρευνές του καθώρισε τὴ γραμμὴ διαχωρίσεως πὸ ξεχωρίζει τὸν ψυχολογικὸ - βιωματικὸ χρόνο ἀπὸ τὸ μαθηματικὸ, θεωρώντας τὸν τελευταῖο κατασκευάσμα τοῦ ἀφαιρετικοῦ μαθηματικοῦ λογιμοῦ.

Ὅπως καὶ ὁ Bergson ἔτσι καὶ ὁ Husserl διαχωρίζει τὸν ἐσωτερικὸ - ψυχολογικὸ χρόνο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ - ἀντικειμενικὸ ἢ κοσμολογικὸ. Προχωρεῖ ὅμως περισσότερο, γιὰ δὲν στέκεται στὸν ψυχολογικὸ χρόνο, ἀλλὰ ἐφαρμόζοντας τὴ μέθοδο τῆς φαινομενολογικῆς ἀναγωγῆς προσπαθεῖ νὰ κάμῃ ὄρατὸ τὸν καθαρὸ φαινομενολογικὸ χρόνο. Πρόκειται γιὰ ἓνα χρόνο προεμπειρικὸ πὸ δὲν ταυτίζεται οὔτε με τὸν κοσμολογικὸ οὔτε με τὸν ψυχολογικὸ. Ὁ κοσμολογικὸς χρόνος εἶναι ἓνα μαθηματικὸ συνεχές (*continuum*) ὀρθοειδές, μονοδιάστατο καὶ ἀνεπίστροφο πὸ ἠμπορεῖ νὰ διαιρεθῆ σὲ ἀπειρες κατὰ τὸ πλῆθος στιγμές. Ἐμπειρικὰ καθορίζεται με τὴ βοήθεια τῶν περιοδικῶν κινήσεων πὸ ἐκτελοῦν τὰ οὐράνια σώματα. Πρόκειται γιὰ τὸν κόσμο τοῦ φυσικοῦ μακροκόσμου, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐπινοηθῆ ἓνα εἶδος χρόνου πὸ θὰ παίρνῃ ὡς μετρητικὴ μονάδα τὴν περιοδικὴ κίνηση τῶν ἐσχάτων στοιχείων τοῦ μικροκόσμου. Καὶ ὁ ψυχολογικὸς χρόνος ὅπως τὸν ζοῦμε στὴν κοινὴ ζωὴ εἶναι ἐμπειρικὸ δεδομένο πὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ψυχοφυσικὴ μας ὀργάνωση καὶ τὰ λειτουργήματά της. Ὄντα με διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δικὴ μας ψυχοφυσικὴ διάπλαση θὰ εἶχαν ἄλλη ἀντίληψη γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὴ ροὴ τοῦ χρόνου, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐκτιμοῦν τὸ χρόνο ὡς ἓνα ρευστὸ πὸ ρεῖ ταχύτερα ἢ ἀργότερα ἀπὸ τὸ δικὸ μας χρόνο. Ὁ φαινομενολογικὸς χρόνος διαφέρει καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἶδη πὸ ἐμνημονεύσαμε, ὄντας τοποθετημένος πῶς πίσω καὶ πῶς πέρα καὶ ἀπὸ τὸν κοσμολογικὸ καὶ ἀπὸ τὸν ψυχολογικὸ. Ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση πὸ προαπαιτεῖται γιὰ νὰ ἠμπορέσουν νὰ συγκροτηθοῦν καὶ νὰ παρουσιασθοῦν τὰ ἄλλα δύο εἶδη τοῦ χρόνου. Γιὰ νὰ τὸν συναντήσωμε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὀπισθοχωρήσωμε καὶ νὰ ἀναχθοῦμε στὴν καθαρὴ συνειδησιακὴ ροή.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ παρακολουθήσῃ

κάνεις τις φαινομενολογικές αναλύσεις που έχουν την πρόθεση να μᾶς ὑψώσουν στη θεώρηση τοῦ καθαρῦ χρόνου. Πρέπει να διευθύνουμε τὴν προσοχή μας πρὸς τὰ βιώματα δυνάμει τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται ὁ σὲ ἀντικειμενική καὶ ψυχολογική σημασία ἐννοημένος χρόνος. Τόσο ὁ φυσικὸς ὅσο καὶ ὁ ψυχολογικὸς-φαινομενικὸς χρόνος ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῆς ἐμπειρικῆς ἀντικειμενικότητας καὶ μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς αὐτοὺς εἴτε ἡ ἐμπειρική ἀντίληψη, εἴτε ἡ μέτρηση. Τὸ πρόβλημά μας ὅμως εἶναι νὰ ἀναχθοῦμε στὸ ἀρχικὸ πεδίο τοῦ χρόνου, πού παρ' ὄλον ὅτι θεμελιώνει τὸν ἀντικειμενικὸ χρόνο, ὅμως δὲν ἐντάσσεται μέσα σ' αὐτόν, δὲν ἀποτελεῖ τμῆμά του.

Ἐπειδὴ ἡ τελευταία ἀπόφαση φαίνεται κάπως παράδοξη, καλὸ θὰ εἶναι νὰ προσπαθήσωμε νὰ τὴν κάμωμε νοητὴ χρησιμοποιώντας κάποιες ἐπιποτικές παρομοιώσεις. Τοποθετημένος ἐμπρὸς σὲ μιὰ ἐπίπεδη ἔκταση, ἢ μπορῶ νὰ ἀναδιπλώσω τὴ σκέψη μου μὲ τὸ σκόπο νὰ προσδιορίσω τί εἶναι αὐτὴ ἡ δεδομένη ἔκταση. Ἡ μελέτη μου δὲν ἢ μπορεῖ παρά νὰ καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ πελιδεῖα μὲ δυὸ διαστάσεις πού ἐμφανίζει σχέσεις παραπλεύρου διατάξεως, ἀλληλοσυμπεριλήψεως καὶ ἀλληλοαποκλεισμοῦ. Αὐτὸ ὅμως τὸ εὔρημα δὲν ἢ μπορῶ νὰ εἰπῶ ὅτι εὔρσκεται μέσα στὴν πραγματικὴ ἔκταση δύο ἢ τρία μέτρα μακρῶς ἀπὸ τὸ μάτι μου. Ὅταν μελετῶ τὴν ἔκταση μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀναλυτικῆς γεωμετρίας εἶναι παράλογο νὰ εἰπῶ ὅτι οἱ τύποι πού ἀνακαλύπτω περιέχονται ὡς πραγματικὰ δεδομένα μέσα στὴν πραγματικὴ γεωμετρικὴ ἔκταση. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅταν μελετῶ τὰ βιωματικὰ στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν «τὸ εἶδος» τοῦ χρόνου δὲν ἔχει κανένα νόημα νὰ εἰπῶ ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ πραγματικοῦ χρόνου. Μὲ τὴν ἔρευνά μου ζητῶ νὰ ἀναχθῶ στοὺς πρωταρχικοὺς τύπους τῆς χρονικῆς συνειδήσεως, μέσα στοὺς ὁποίους συγκροτοῦνται ἐνορατικὰ οἱ ἀρχικὲς διαφορὲς τῆς χρονικότητας ὑπὸ τὴν ιδιότητα ἀρχικῶν πηγῶν πού παρέχουν τὴν στὸ χρόνο ἀναφερόμενη ἐνάργεια. Δὲν θέτω ζήτημα ψυχολογικῆς παραγωγῆς, ὅπως κάνουν οἱ ψυχολόγοι. Ἡ ψυχολογικὴ παραγωγή θέλει νὰ διακριβῶσθαι τὸ ἀρχικὸ αἰσθησιακὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννᾶται μέσα στὸ ἄτομο καὶ τὸ εἶδος—ἄνθρωπος ὁ ἀντικειμενικὸς καὶ προσιτὸς στὴν ἐμπειρική—ψυχολογικὴ ἀντίληψη χρόνος. Τὸ ἐρώτημά μου εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συγκροτηθῇ ἡ χρονικὴ ἀντικειμενικότητα; ποῖα εἶναι τὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμπειρική ἀντίληψη στοιχεῖα πού ὁδηγοῦν στὴ συγκρότησή της; ποῖο εἶναι τὸ *a priori* τῆς χρονικότητας; Ζητᾶμε μὲ τὴ διερεύνηση τῆς συνειδήσεως τοῦ χρόνου νὰ ἀποκαλύψωμε τὴν κατ' οὐσίαν συγκρότησή της καὶ τὴ γενικὴ ὑφή της. Στόχος μας εἶναι τὰ κύρια συνειδησιακὰ

ἐνεργήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παράγονται τὰ ἐκ τῶν προτέρων χαρακτηριστικὰ τῆς χρονικότητας. Ἡ ἔρευνά μας εἶναι ἀναγωγικὴ συνάμα καὶ περιγραφικὴ καὶ καταλήγει σὲ ἀναλυτικὲς (δηλαδὴ ἀφ' ἑαυτῶν νοητὲς, αὐτονόητες) προτάσεις μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

I. Ἡ χρονικὴ τάξη παρουσιάζει δύο διαστάσεις, τὸν σὲ ἀπόλυτη παρουσία ἀντιληπτό χρόνο (τὸ κατ' ἐξοχὴν παρόν) καὶ τὸ χρόνο τῆς ἀναμνήσεως καὶ προσδοκίας (παρελθόν καὶ μέλλον).

II. Κάθε χρονικὴ στιγμή, κάθε «νῦν» ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, περιβάλλεται θεωρημένο ὡς βίωμα ἀπὸ ἕνα ὀρίζοντα ἀναμνηστικῶν συγκρατήσεων (*retentiones*) καὶ μελλοντικῶν προσδοκιῶν (*protentiones*).

III. Κάθε βιούμενον «νῦν» ἀποχρωματιζόμενο γίνεται ἕνα «πρὸ ὀλίγου νῦν» καὶ περνᾷ σὲ ἕνα ἄλλο «νῦν» πού ὅταν τὸ ἐπροβάλλαμε στὸ μέλλον ἦταν «ὄχι ἀκόμη νῦν».

IV. Δύο διαφορετικοὶ χρόνοι δὲν ἢ μποροῦν νὰ συνυπάρχουν.

V. Σὲ ὁποιοδήποτε χρόνο ἀνήκουν ὡς προσδιοριστικὰ τὸ πρότερο καὶ τὸ ὕστερο.

ἢ μποροῦμε ξεκινώντας ἀπὸ τίς ἀναλυτικὲς περιγραφὲς νὰ προχωρήσωμε στὴ διασκόπηση τῶν σχετικῶν μὲ τὴ χρονικότητα συνειδησιακῶν γεγονότων καὶ νὰ καταρτίσωμε τὴν ἀκόλουθη διαστρωμάτωση. Προχωρώντας ἀναγωγικὰ θὰ συναντήσωμε:

Τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ συμβεβηκότα πού τὰ εὔρισκομε τοποθετημένα μέσα στὸν ἀντικειμενικὸ—φαινομενικὸ χρόνο. Κάθε ἀντικείμενο, κάθε γεγονός ἐξωτερικὸ ἢ ψυχολογικὸ ἔχει χρονικὴ διάρκεια, ἀποτελεῖ χρονικὴ ἀντικειμενικότητα. Ὁ Kant καὶ ὁ Bergson χαρακτηρίζουν ὡς ἀντικείμενο μόνον ὅ,τι διαρκεῖ μέσα στὸν κοσμολογικὸ ἢ ψυχολογικὸ χρόνο. Ὅταν ἐνὸς ἀντικειμένου παύση ἢ διάρκεια, ἐπέρχεται τὸ τέλος, ὁ ἐξαφανισμὸς καὶ ὁ θάνατος. Ὅποιοδήποτε λοιπὸν ἀντικείμενο ἢ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς χρονικὴ ἀντικειμενικότητα πού διαρκεῖ.

II. Τὰ συνειδησιακὰ φαινόμενα, τὰ βιωματικὰ ἐνεργήματα πού λειτουργοῦν γιὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ χρονικὴ ἀντικειμενικότητα. Γιὰ νὰ ἔχωμε ἐμπρὸς μας μιὰ ἀντικειμενικότητα χρονικὴ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε καὶ νὰ τὴ θέσωμε ὡς ὑπαρκτὴ ἐκτελώντας ὀρισμένου ὕφους συνειδησιακὰ λειτουργήματα μέσα στὴ συνείδηση. Τὰ λειτουργήματα αὐτὰ τὰ θεωρῶ στὴν καθαρὴ συνειδησιακὴ μορφή ὡς «φαινόμενα», καὶ τὰ χαρακτηρίζω ὡς ἐνότητες μέσα στὸν καθαρὸ φαινομενολογικὸ χρόνο.

III. Τὴν περιεκτικὴ τῶν ὄλων ἀπόλυτη συνειδησιακὴ ροή, ἐπάνω στὴν ὁποῖα θεμελιώνονται οἱ ἐνότητες τοῦ φαινομενολογικοῦ χρόνου. Εἶναι ἡ ἐνότητα ἐκείνη πού ἐνώνει τὸ ἕνα βίωμα μὲ τὸ ἄλλο. Κάθε βίωμα ἔχει διάρκεια, χρονικὴ ὑπόσταση, καὶ δυνάμει

αυτής της διαρκείας έντάσσεται σε ένα άπειρο συνεχές (continuum) διαρκειών, περιβάλλεται από ένα άπειρο βιωματικό ρεύμα που δεν έχει ούτε αρχή ούτε τέλος. Το ρεύμα τούτο είναι η καθολική σύνθεση που προηγείται από κάθε μερική θεμελιώνοντάς την. Η θεμελιώδης αυτή μορφή της συνειδησιακής συνθέσεως είναι η *έμμονη (δηλαδή έσωτερική και παραιμόνη) συνείδηση του χρόνου*.

Ο Husserl ταυτίζει την έμμονη τούτη χρονική ροή με την απόλυτη υπερβατική υποκειμενικότητα και παρατηρεί ότι ως αντικειμενικό αντίστοιχό της πρέπει να νοηθῆ ὁ καθαυτὸν χρόνος ως ὀρίζοντάς μέσα στον ὁποῖον τοποθετούνται ὅλες οἱ καταστάσεις τοῦ υπερβατικοῦ ἐγὼ ταξιθετημένες κατὰ ὁμοχρονία ἢ διαδοχή, με ἀρχή καὶ τέλος. Μέσα στον καθ'αυτὸ χρόνο λέει ὁ Husserl δὲν ὑπάρχει καμιά διάρκεια, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι καθαρὴ ροὴ μεταβαλλόμενος σὲ κάθε στιγμή. Ἄν δεχθούμε σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο του διάρκειας, τότε ὁ χρόνος θὰ χάσῃ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ροικότητας καὶ θὰ παύσῃ νὰ εἶναι χρόνος. Ἐκεῖνο ποὺ μένει σταθερὸ δὲν εἶναι ὁ χρόνος, ἀλλὰ ἡ μορφή τῆς ροῆς ποὺ αὐτὸς παρουσιάζει, τὸ ὅτι δηλαδή καθ'ε παρούσα χρονικὴ στιγμή μεταπίπτει καὶ γίνεται στιγμή παρελθόντος, ἢ μπορώντας νὰ προβληθῆ καὶ ὡς στιγμή μέλλοντος. Διάρκεια ὑπάρχει σχετικὰ μετὰ τις μέσα στον κοσμολογικὸ χρόνο συγκροτούμενες αντικειμενικότητες. Ἔτσι ὁ Husserl ξεχωρίζει τὴν ἀντίληψή του ἀπὸ τὴ Duree reelle τοῦ Bergson, θεωρώντας τὴν μερική περίπτωση τῆς δευτερογόνου χρονικότητας ποὺ δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ στον καθαρὸ φαινομενολογικὸ χρόνο ἀλλὰ στὴν ψυχολογική-φαινομενική χρονικότητα. Καὶ οἱ φυσικοὶ ποὺ θεωροῦν ὡς πρωταρχικὸ εἶδος χρόνου τὸ χωρόχρονο (Minkowski) κάνουν τὸ λάθος νὰ παραγνωρίζουν ὅτι ὁποιαδήποτε τοπικὴ διάσταση εἶναι κάτι ποὺ συγκροτεῖται δυνάμει τῆς ροῆς τῆς χρονικότητας. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὁ ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ χώρου καὶ χρόνου ἀπαρτιζόμενος χωρόχρονος ὡς πρωταρχικός, ἀφοῦ τὰ τοπικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμπεριέχονται μέσα του κατατάσσονται στὰ δευτερόγωνα δεδομένα.

Οἱ ὄντολογικὲς συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀντιλήψεις εἶναι σπουδαιότατες. Ἡ χρονικότητα ὑψώνεται σὲ γενικὸ πλαίσιο τοῦ ὄντος, τοποθετεῖται δίπλα ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ θεωρεῖται αὐτοσυγκροτούμενη ὄντοτητα. Ὅλες οἱ ἄλλες αντικειμενικότητες καὶ μαζί τους τὸ ὑλικὸ σύμπαν ὑποβαθμίζονται σὲ δευτέρας τάξεως δεδομένα, ποὺ ἐμφανίζονται μέσα στον παράγωγο κοσμολογικὸ χρόνο συγκροτημένα δυνάμει τῶν ἀναφορικῶν πράξεων τοῦ ἐγὼ (intentiones), δηλαδή ἔπειτα ἀπὸ ἐνεργήματα ποὺ μᾶς θέτουν ἀπέναντι ἀπὸ γεγονότα ποὺ «φαίνονται» νὰ υπερβαίνουν τὴ συνείδηση. Κάθε βίωμα λοιπὸν ἔμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς χρονικὴ ὄντοτητα τοῦ

καθαροῦ ἐγὼ. Στὴ συναγωγή τῶν ἐσχάτων ὄντολογικῶν ἀκολουθιῶν δὲν ἐπροχώρησεν ὁ Husserl. Ὁ μαθητὴς του ὁ Heidegger ἦρθε κατόπι καὶ εἶπε ὅτι ὁ χρόνος δὲν εἶναι μόνο τὸ νοηματικὸ ἀντίστοιχο τῆς συνειδησιακῆς ροῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐγὼ εἶναι μόρφωμα τοῦ χρόνου, ὅτι ἡ ὑπαρξὴ κατὰ τὴν οὐσία της εἶναι πλάσμα τοῦ χρόνου. Ὁ Husserl δὲν ἦταν καθόλου σύμφωνος μετὰ τὰ συμπεράσματα ποὺ συνήγαγε ὁ μαθητὴς του, γιατί ἐφρονοῦσε ὅτι καταβιβάζεται ἔτσι ἡ ἐρευνα στὸ ἐπίπεδο τῆς προφαινομενολογικῆς ὄντολογίας. Γιὰ τὸ Husserl τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ὄντος, ὅπως τὸ ἐννοοῦσε ἡ παλαιὰ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἡ σπουδὴ τῶν πραγματικότητων θεωρημένων ὡς νοηματικῶν ἐνοτήτων. Ἡ ὄντολογία εἶναι γι' αὐτὸν μάθησις ποὺ ἐρωτᾷ γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ νόημα τῶν ὄντων. Ἐπειδὴ τὸ νόημα παρέχεται ἀπὸ τὴν υπερβατικὴν υποκειμενικότητα, ἡ ἀνερεύνησις τῆς υποκειμενικῆς υπερβατικῆς ἐνεργητικότητας θὰ διαφωτίσῃ τὸ νόημα τοῦ ὄντος γενικά. Ἔτσι ἡ φαινομενολογία ὑψώνεται σὲ γενικωτάτη ἐπιστήμη ποὺ ἔχει τὴν ἀρμοδιότητα νὰ μελετήσῃ τὴ συγκρότησις ὄλων τῶν ὄντολογικῶν περιοχῶν. Τὸ ἰδεώδες της εἶναι «λόγον διδόναι τοῦ εἶναι» ἢ σπουδὴ τοῦ a priori ὄλων τῶν περιοχῶν τοῦ ὄντος, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Πλατωνικῆς Διαλεκτικῆς, τῆς Ἀριστοτελικῆς Πρώτης φιλοσοφίας καὶ τῆς «mathesis universalis» τοῦ Leibniz.

Η ΕΥΡΥΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΑΥΣΤΗΡΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατὰ τὰ τελευταῖα μεσοπολεμικὰ χρόνια ἡ ἐπίδρασις τῆς φαινομενολογικῆς φιλοσοφίας ἦταν κολοσσιαία. Σ' αὐτὴν ὀφείλεται ὁ παραμερισμὸς τοῦ ψυχολογισμοῦ καὶ τοῦ θετικισμοῦ. Καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐκράτησαν τὸν θετικισμό ἀναγκάσθηκαν νὰ τὸν μεταρρυθμίσουν καὶ νὰ τὸν παρουσιάσουν στὴ μορφή τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ (κύκλος τῆς Βιέννης καὶ B. Russel). Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Husserl εἶναι αἰσθητὴ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις στίς ὁποῖες γίνεται λόγος γιὰ «φαινομενολογικὴ ἀνάλυσις» καὶ παντοῦ ὅπου χρησιμοποιεῖται ὡς ἐσχάτος ἐνδεικτικὸς ὀρος ἢ λέξις «νόημα», ποὺ ὁ Husserl τὴν ἔχει εἰσαγάγει μετὰ τὴν ἐλληνικὴ γλωσσικὴ μορφή της στὴ σύγχρονη Εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία. Ἡ ἐπίδρασις του ἔγινε αἰσθητὴ καὶ στὴν περιοχὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, μετὰ τὸ νὰ δώσῃ ἀφορμὴ γιὰ ἐσωτερικὴ ἀναδίπλωσις καὶ γιὰ περιγραφὴ ροικῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων. Ἡ πρόδοσις ὁμῶς τῶν φαινομενολογικῶν σπουδῶν ἀνεκόπηκε ἀπὸ τὴν παρέμβασιν τοῦ Heidegger, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ Husserl ἐξέτρεψε τὴν ἐρευνα σὲ ἀνθρωπολογικὸ προφαινομενολογικὸ ὄντολογισμό. Ὁ Husserl ἦταν βέβαιος ὅτι, ὅταν περάσῃ ἡ

έξαψη του αντιδιανοησιαρχισμού που χειμάζει την εποχή μας, ή φιλοσοφία θά ξαναγυρίση στο σωστό της δρόμο και θά ξαναγίνη «αύστηρά ώργανωμένη έπιστήμη». Έστάθηκε αντιμετώπος στις υπερβολές της κοσμοθεωρητικής φιλοσοφίας του Dilthey και έξεδήλωσε κατηγορηματικά την αντίθεσή του προς τις τάσεις της ύπαρξιακής φιλοσοφίας που θέλησε νά εισαγάγη στοιχεία έξωεπιστημονικής συναισθηματικότητας θολώνοντας τή διαύγεια του αύστηρά έπιστημονικού φιλοσοφικού στοχασμού. Με θαυμαστό θάρρος έστιγμάτισε τό πνευμα-

τικό κατάντημα της εποχής μας και παρ' όλον ότι παρέμενε στη Γερμανία κατά τή χιτλερική εποχή, ύψωσε τή φωνή του με υπεύθυνα δημοσιεύματα σε αντιχιτλερικά περιοδικά έκδιδόμενα σε άλλες χώρες, γιά νά έπιστήση τήν προσοχή μας στην έκδηλη κρίση του εύρωπαϊκού πνεύματος. Με τήν πίστη του στα θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα και με όλες τις πράξεις της ζωής του έδειξε ότι δέν ήταν μόνο άκαδημαϊκός διδάσκαλος αλλά και φορέας ύψηλου φιλοσοφικού ήθους.

Κ. Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ

“ ΟΣΟΙ ΖΩΝΤΑΝΟΙ,,

Όπως τό μικρό πλοίο, τραγουδώντας, άδλακώνει
γεμάτο μ' Έλληνες και Τούρκους κι' Άρμενίους
τήν εξαίσια θάλασσα του θρυλικού Βοσπόρου,
ξαφνικά σε θυμήθηκα, Ίωνα Δραγούμη.
Δέν ξέρω πώς πλανήθηκε μαζί μου στο κανάλι,
που χωρίζει τήν Εύρώπη απ' τήν Άσία, ή σκιά σου...

Ός στο πλοίο στέλνουν τ' άρωμά τους οί μανώλιες
και τ' έρημα παλάτια των Σουλτάνων
σπάνουν τή λευκή πρόσοπή των στης θαλάσσης
τό τρικύμισμα. Φτάνει ώς έδω τό κύμα απ' τό μπουγάζι
του άνοιχτού πελάγους. Νομίζω πώς σηκώνεις
τό λευκό κεφάλι ν' αντικρύσεις τό εύρος
της Μαύρης Θάλασσας, που στο βάθος φέγγει.
Κι ύστερα — πάντα ζωντανός — στρέφεται πάλι
προς τ' ατεφρά χαλάσματα των κάστρων
του Βυζαντίου, που δεσπόζουνε στο ρεύμα
της εξαίσιας θάλασσας του θρυλικού Βοσπόρου.

Χάνεσαι τώρα σκιά μες στις σκιές των,
κάστρο κι' έσύ τεφρό, Ίωνα Δραγούμη,
τώρα, που τό Βόσπορο ματώνει ό ήλιος,
καθώς γέρνει προς τόν Κεράτιο κόλπο.

ΠΕΤΡΟΣ ΒΑΛΜΑΣ

